

“והיו עיני הקוף עצובות מאוד”: קריאה סביבתנית-ביקורתית ביצירותיה של לאה גולדברג לילדים

רקפת כנען* ושחר שלוח**

* בית הספר ללימודי סביבה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל אביב; דוא"ל: rakefetkn@gmail.com
** בית הספר ללימודי סביבה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל אביב; דוא"ל: sh.shiloh@gmail.com

מאמר זה מציע פרשנות אלטרנטיבית לספרות הילדים של לאה גולדברג ובוחן את נוכחותן של שלוש אתיקות סביבתיות במבחר טקסטים מיצירתה המציגים דמויות של בעלי חיים. הטקסטים מנותחים לראשונה מבעד למשקפי האקו-קריטיסיזם (ecocriticism) ולימודי בעלי חיים בגישה ביקורתית (critical animal studies), תחומי חקר ביקורתיים העוסקים ביחסי אדם-טבע ויחסי אדם-חיה בתוצרי ספרות ואמנות. הניתוח חושף את מורכבות גישה של גולדברג לטבע ולבעלי חיים.

מילות מפתח: אקו-קריטיסיזם, אנתרופוצנטריות, אקוצנטריות, ביוצנטריות, לאה גולדברג, ספרות ילדים

מבוא

הנה מדפדפת אני וקוראת ועוברת לפני שורה שלימה של חיות בית ובעלי חיים מסיפורים ואגדות ומיד ברור, כי איתן הוא 'קשר המשפחה' אצלנו בין הילד ובעל החיים הנמצא במחיצתו ובמחיצת ספריו ואגדותיו (גולדברג, 1977).

ספרות הילדים, מראשיתה ועד ימינו, מעניקה לבעלי החיים תפקיד מרכזי (קוגמן, 2007). חשיפת ילדים לספרות שבמרכזה בעלי חיים עשויה להיות בעלת השפעה על תהליך התפתחותם הרגשי (Melson, 2004). התנהגות סביבתית

מושפעת מגורמים פנימיים, כמו ערכים אישיים, רגשות ונורמות מוסר אישי (Hines, Hungerford & Tomera, 1987; Grob, 1995; Bamberg & Möser, 2007). ספרות הילדים תורמת להתפתחות רגשית, נפשית, חברתית, קוגניטיבית ולשונית (סצ'רדוטי, 2000), ויש לה חלק בעיצוב הגורמים הפנימיים המשפיעים על התפתחות האדם ועל תפיסת עולמו. על כן חשוב לבחון את השתקפותן של אתיקות סביבתיות ביצירות ספרותיות בכלל ובספרות ילדים בפרט. במאמר זה יבחן מבחר מיצירותיה של לאה גולדברג המציגות דמויות בעלי חיים. גולדברג עסקה בקשר שבין אדם לבעלי חיים הן ביצירתה הספרותית והן בעבודתה המחקרית. בכתביה לילדים מופיעים ביטויים לגישות שונות, ולעתים אף מנוגדות, לטבע ולבעלי חיים.

* מאמר זה מבוסס על הצעת מחקר שחברה על ידי ענת גזית, רקפת כנען, דנה מושקוביץ ושחר שלוח, בית הספר ללימודי סביבה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל אביב, תשע"ה.

השיח הסביבתי – התפתחות היסטורית-תרבותית ומושגי יסוד

יחסי אדם-חיה ויחסי אדם-טבע העסיקו פילוסופים, חוקרים ואנשי רוח לאורך ההיסטוריה, ויצרו את התשתית לשיח הסביבתי בתקופה המודרנית. ביוון העתיקה פותחו עמדות מגוונות בנוגע לבעלי חיים ולשאלה אם הם נבדלים מבני אדם בדרגה או במהות. אפלטון (427-347 לפנה"ס בקירוב) לא ראה הבדל עקרוני בין בני אדם לבין בעלי חיים, ואף תיאר גלגול נשמות בין בעלי החיים לבין בני האדם (אפלטון, 1975, עמ' 608). הפילוסוף אריסטו (322-384 לפנה"ס), תלמידו של אפלטון, היה גם זואולוג וחוקר תולדות בעלי חיים. הוא גרס כי קיימת היררכיה בעולם הטבע: האדם (הזכר) ניצב בראש הפירמידה, שכן הוא בעל יכולת חשיבה ושיקול דעת, מתחתיו ניצבים בעלי החיים, ובתחתית מצויים הצמחים, שקיימים בשביל בעלי חיים והאדם (לוי ולוי, 2002, עמ' 25). רנה דיקרט (1596-1650) החזיק בתפיסה קיצונית מאוד בנוגע לבעלי חיים. לשיטתו, הם אינם זכאים לשום התחשבות מוסרית, ולאדם מותר לעשות בהם כרצונו. הוא הצדיק פעולות כמו נתיחות בעלי חיים בעודם בחיים, בטענה שאין להם נשמות, רגשות, תחושות ויכולת לחוש כאב. דיקרט המשיל את בעלי החיים למכונות (דיקרט, תשל"ד).

השיח הסביבתי התפתח בשני גלים, שהראשון בהם עלה בתחילת המאה ה-18, ונמשך עד שנות השישים של המאה ה-20. במהלכו הוגים, פילוסופים, מדענים, ביולוגים, מטיפים ואקטיביסטים פיתחו את רעיון 'הסביבה' ועסקו בחשיבותה להשרדותן של כל צורות החיים. שיח זה, שנולד כתגובה למהפכה התעשייתית, שיקף את הכמיהה הפשוטה 'לחזור לאדמה', והתפתח בהדרגה לאידיאולוגיה מורכבת. מהטמה גנדהי והמשורר הרומנטי הבריטי ויליאם וורדסוורת' תפסו את הסביבתנות כ'פשטות'. בשונה מהם, ג'ורג' פרקינס מארש, הדיפלומט והפילולוג האמריקאי והוגה מושג 'קיימות', ודיטריך ברנדיס, יערן גרמני שעבד בשירות היערנות האימפריאלי הבריטי בהודו ונחשב לאבי היערנות הטרופית, הפכו את הסביבתנות לאידיאולוגיה של שימור מדעי (conservation) (Guha, 2000).

האידיאולוגיה של ניהול רציונלי של הטבע הכפיפה את היערות ואת יתר משאבי טבע לניהול המדינה. כנגד הגישה הרציונלית לניהול הטבע צמחה חשיבה אחרת, שבמרכזה רעיון 'אזורי הפרא' (wilderness). ג'ון מיוור, אלדו לאופולד ואחרים קידמו את הרעיון של הגנה על אזורי הפרא מפני פעולות האדם, וייצגו את הגישה המוכרת בשם 'הגנה על הטבע' (preservation). התפיסות בדבר שימור הטבע והגנה

על הטבע חולקות אמנם את השאיפה לצמצם השפעות אנושיות שליליות על הסביבה הטבעית, אולם הן נבדלות זו מזו במידת האנתרופוצנטריות שלהן (Callicott, 1984), ועל כך יורחב בהמשך.

הגל השני של השיח הסביבתי החל בשנות השישים של המאה ה-20 בארצות הברית, ומשם התפשט לשאר העולם (Guha, 2000). ספרה של רייצ'ל קרסון אביב דומם (Carson, 1962), שערער על התפיסה שלפיה קדמה היא ניצחון האדם על הטבע, נמנה עם הכוחות שהניעו את המהלך הזה (Gaard, 2011; Merchant, 1980). שנות השישים והשבעים של המאה ה-20 מתוארות כתקופה של התעוררות שיח זכויות האזרח, זכויות הנשים, תנועת ההתנגדות למלחמה בווייטנאם והשיח הסביבתי (Merchant, 1980). עם ההכרה בהשפעות הקשות של התנהגות האדם על הסביבה, התפתחה האתיקה הסביבתית (שטסל, 2009), שעניינה חובותינו, זכויותינו ותחומי האחריות שלנו בנוגע לסביבה הטבעית ולכל בעלי החיים והצמחים בה (Taylor, 2011). השיח הסביבתי מתאפיין בשלוש גישות פילוסופיות מרכזיות:

אנתרופוצנטריות: גישה המעמידה את צורכי האדם בראש סולם העדיפויות, גם על חשבון בעלי החיים והטבע. על פי רובין אקרסלי זו "האמונה שקיים קו ברור ותקף מוסרית שמפריד בין המין האנושי לשאר חלקי הטבע, שהמין האנושי הוא המקור העקרוני היחידי של ערך או משמעות בעולם" (Eckersley, 1992, p. 5, תרגום הכותבות). **ביוצנטריות:** עמדה אנטי-אנתרופוצנטרית שלפיה יש לתת כבוד לכל יצור חי (Taylor, 1983), ואין לייחס לצרכיו של האדם, יעדיו ותשוקותיו משקל רב יותר מאלה של מינים ביולוגיים אחרים. הגישה הביוצנטרית מתנגדת לניהול סביבה שמתעלם מזכויותיהם של יצורים לא אנושיים (Watson, 1983), ותומכת במאבק למען זכויות בעלי חיים (שטסל, 2009).

אקוצנטריות: גישה הוליסטית הרואה בצמחים, בבעלי חיים, בבני אנוש ובנוף בני מעמד שווה. את המונח 'אקוצנטריות' טבע אלדו לאופולד ב-1949 לציון התחשבות מוסרית בכלל הישויות הטבעיות: בני אדם, בעלי חיים, צמחים, קרקע ומים (Callicott, 1989).

ביקורת סביבתנית בחקר הספרות והאמנות

המונח אקו-קריטיסיזם (ecocriticism) נטבע על ידי ויליאם רקרט (Rueckert) ב-1978, אך הפך שגור בקרב חוקרים רק ב-1996, לאחר ששריל גלוטפלטי (Glotfelty) השתמשה בו בספרה *The Ecocriticism Reader: Landmarks in*

יש הטוענים שסוד קסמה של גולדברג הוא גישתה הקוסמופוליטית והלא מגויסת. בין חוקרי ספרות הילדים העברית מקובלת ההנחה שבתקופת היישוב העדיפה האליטה התרבותית את הפוליטי והחינוכי, כלומר את הספרות המגויסת שקידמה את ערכי הציונות הסוציאליסטית, ובמיוחד את ערכי תנועת העבודה. יעל דר מצביעה על קיומה של מגמה הפוכה ומונה יוצרים בולטים, ביניהם גולדברג, שלא היו מגויסים. דווקא בשל האוניברסליות שאפיינה אותן, חלק מיצירותיהם של כותבים אלה זכו לתוחלת חיים ארוכה (דר, 2013).

שיריה של גולדברג עוסקים בחוויות אנושיות, קיומיות, נצחיות, וככאלה הם חוצי תרבות, זמן ומקום: "בכתבת שירתה היא התכוונה ליצור מעשה אמנות העומד בפני פגעי הזמן" (בר-יוסף, 2012, עמ' 21). עם זאת, חרף המחקר הרב שעוסק בה, טרם נבחנו כתביה מבעד למשקפיים סביבתניים.

גולדברג נולדה ב-29 במאי, 1911 בקניגסברג שבגרמניה, ומרבית ילדותה עברה עליה בליטא. היא החלה לכתוב בעברית בגיל 11, ובהגיעה לישראל ב-1935 השתלבה במהירות בחיי החברה והתרבות התל-אביביים. תחומי עבודתה של גולדברג היו מגוונים ביותר: שירה, ספרות, דרמה, ספרות ילדים, עריכה, תרגום, ביקורת ומסה והוראה אקדמית: "היקף יצירתה וגיוונו עולה על כל קורפוס יצירתי שהעמידה סופרת כלשהי בקריית ספר העברית - לפניו או אחריה" (שמיר, 2014, עמ' 14). "אני עובדת כמו גדוד של חמורים", כתבה גולדברג ביומנה ביוני 1963 (בתוך: בר יוסף, 2012, עמ' 245).

גולדברג השתלבה בחוג הגברים שהיה להם חלק נכבד בעיצוב רוח התקופה שקדמה להקמת המדינה, אך נמנעה באופן ברור מהשמעת עמדות פוליטיות ומפעילות יצירתית מגויסת.¹ היא מיעטה להגיב על אירועים מדיניים דרמטיים ולא חיפשה את קרבת המנהיגים. שירתה הייתה לרוב משוחררת מכבלי מקום וזמן, והשקפת עולם הומניסטית, פציפיסטית ואוניברסלית ניכרת היטב ביצירתה. ה'זר' וה'אחר' הם שעמדו במרכז כתביה, ולא דווקא עניי עירה (שמיר, 2014).

שנות פעילותה של לאה גולדברג בדבר לילדים במהלך השנים 1936-1943 היו סוערות בחזית המדינית והפוליטית בארץ ישראל ובעולם - אנטישמיות גואה באירופה, גלי עלייה גדולים, חיכוכים מתמשכים עם ערביי הארץ, סימני שאלה בדבר עתיד היישוב העברי בארץ ישראל, מצד אחד, ודאגה ליהודי אירופה, מצד שני. ההנהגה הפוליטית דרשה מהיוצרים העבריים

Literary Ecology (Dobrin & Kidd, 2004). גלוטפליטי הגדירה אקו-קריטיסיזם כבחירה של מערכות היחסים בין הספרות ובין הסביבה החומרית (Glotfelty & Fromm, 1996), וסחפה אחריה חוקרים נוספים שביקשו להתייחס לרעיונות וטקסטים ספרותיים כתגובה למשבר הסביבתי (Garrard, 2012). לימודי בעלי חיים בגישה ביקורתית (critical animal studies) עוסקים אף הם בביקורת רעיונית, אך בעוד האקו-קריטיסיזם עוסק בביקורת סביבתנית, תחום זה מתמקד ביחס אל בעלי חיים. מדובר במחקר רב-תחומי, שמקודם על ידי אנשי אקדמיה מתחומים כמו פמיניזם, גיאוגרפיה, פילוסופיה ותיאוריות קוויריות. לימודי בעלי חיים בגישה ביקורתית נתפסים על ידי חלק מן החוקרים כבעלי פוטנציאל "להפוך לכוח שיאיר וישנה את הגישות וההתנהגויות של הציבור כלפי בעלי חיים" (Best, 2009, p. 10, תרגום הכותבות). חוקרים מתחום זה הצטרפו לחוקרי האקו-קריטיסיזם והציעו לקרוא טקסטים קנוניים דרך משקפיים פוסט-אנתרופוצנטריים (Dobrin & Kidd, 2004). במאמר זה אומצה נקודת המבט של האקו-קריטיסיזם ושל לימודי בעלי חיים בגישה ביקורתית, במטרה לזהות אתיקה סביבתית בטקסטים עבריים לילדים.

ממקרה בוחר נבחרו טקסטים של לאה גולדברג, שכן יצירתה רוויה בייצוגי טבע ובעלי חיים ובהתייחסות ל'אחרים', אנושיים ולא אנושיים. גולדברג, סופרת קנונית, השאירה אחריה קורפוס גדול מאוד של כתבים, ובכללם יצירות לילדים שעודן פופולריות וממשיכות לראות אור עד היום (שמיר, 2014). מטרת המאמר לשפוך אור על המסרים הסביבתניים השזורים בכתביה של גולדברג. זהו הניסיון הראשון, למיטב ידיעתנו, לאמץ התבוננות סביבתית-ביקורתית על יצירתה של גולדברג, ובאופן כללי מעטים המחקרים שבחרו בזווית זאת לניתוח טקסטים עבריים.

טבע ובעלי חיים ביצירתה של לאה גולדברג - קריאה סביבתנית

לאה גולדברג כמחברת קנונית למבוגרים וילדים יצירתה וחייה של לאה גולדברג הם חלק מהנוף התרבותי הישראלי. "היא לא הייתה רק 'משוררת' אלא הפכה לנוכחות חיונית" (הירשפלד, 2010, פסקה שנייה). מאז פטירתה של גולדברג ב-1970, נחקרה יצירתה ללא הרף והובאו לדפוס רבים מהשירים ומהכתבים שנאספו מעיזבונה, כאלה שלא ראו אור מעולם וכאלה שזכו לתחייה מחודשת. מאז 1980 התפרסמו יותר מעשרה ספרים על גולדברג ועל יצירתה, עבודות אקדמיות ועשרות מאמרי ביקורת ומחקרים.

1 דליה רביקוביץ הקדישה ב-1969 את שירה 'הקרפודים' ללאה גולדברג. שם מתארת אותה רביקוביץ כשושנה צהובה נסתרת ונפלאה בעלת אומץ לב מופלא, העומדת איתנה אל מול ניסיון ההשתקה או הדומיננטיות של החברה הגברית ובכלל (בר-יוסף, 2012).

יחסה של גולדברג לטבע ולבעלי החיים בעלי החיים והטבע היו בעבור גולדברג מקור השראה רגשי, אמצעי ספרותי-אמנותי, כלי חינוכי ומושא למחקר אקדמי. ייצוגי הטבע בכתיבתה למבוגרים הם ייצוגים של נוף מקומי ומחוזות רחוקים גם יחד. ייצוגי טבע אלה חתרו במובנים רבים תחת האידיאולוגיה הציונית השלטת ונתנו מענה גם לציבור המהגרים, שהיה שרוי, כמו גולדברג, בגעגוע לנופי הארצות הרחוקות שהותיר מאחור (טיקוצקי, 2006). אריאל הירשפלד (2000) טוען שהיה לגולדברג יחס מיוחד אל הטבע, והוא הופך בשיריה לנחמה פואטית בשעה של קושי ומשבר.³ ברעעי השבר מבחינה גולדברג הילדה ביופיו הנאיבי של הטבע המקיף אותה ומגלה בו נקודת משען. ניתן למצוא הדים לכך גם בשירתה לילדים. בשירי הטבע במיוחד מתקיים מתח מובנה בין מציאות קשה ובין אפשרות הבריחה ממנה אל הטבע (גיל-רונו, 2012). בפנייתה הישירה של גולדברג לילדים ניתן לטבע מעמד קוסמופוליטי. הוא חוצה שפות ותרבויות, ובאופן זה נרמז תפקידו ההוליסטי, המפייס ומשכין השלום: "ישנם דברים בעולם שהם משותפים לכל העמים ולכל האנשים על פני הארץ כולה: היחס שלנו לטבע, מחשבותיו של אדם עצמו, עולמו של כל אדם" (גולדברג, 1977, עמ' 138). במאמר שכתבה גולדברג על פטררקה, משורר רומי בן ימי הביניים, מופיעה ההערה:

בילדותו אין האדם מבחין בין היופי האובייקטיבי לבין אותה הרגשת אושר וחיוניות שישנה לו לילד בחיק הטבע, והיא הרגשת האחדות עם היקום, אשר ברבות השנים מעלה אותה הזיכרון ממעמקי העבר כמין שלמות מזהירה ובלתי נפגמת (בר-יוסף, 2012, עמ' 24).

גולדברג מצאה שילדים הם סקרנים בנוגע לפלאי הטבע, והיה לה רצון לספק להם מענה לסקרנותם. כעורכת בספריית 'אנקורים' כתבה אל הילדים וסיפרה להם על ספרים שעתידיים להתפרסם ובהם מענה לשאלות, כגון "כיצד חיים איילי הצפון, ואיך לומדים הכלבים לצוד ציד, ומה אוכלים גורי הזאבים?" (גולדברג, 1977, עמ' 134). במאמרה 'הקטנים והקטנים מאוד' ציינה גולדברג כי עולם החי מאפשר לילדים להתוודע אל עובדות החיים, כמו יחסי מין ומוות, שלעתים נחוזה כטרגי (גולדברג, 1977, עמ' 81-82).

להתגייס למען מטרות ציוניות ופוליטיות של היישוב העברי בארץ. רבים מהכותבים המרכזיים אכן התגייסו, אך גולדברג טענה למחויבות בלעדית של משורר לאיכות כתיבתו. דבקותה בעמדה זו קוממה רבים מחבריה וגררה פולמוס ציבורי בנוגע לתפקיד הספרות בזמן מלחמה (גיל-רונו, 2012).²

יש הרואים בגולדברג את אחת מסופרי הילדים החשובים בישראל. היא חיברה שירים, סיפורים ומחזות לגיל הרך, לילדים ולנוער, וכן פרסמה תרגומים ומאמרים מחקריים בספרות ילדים (שמיר, 2014). מלבד הערך התרבותי והספרותי, גולדברג ראתה בכתיבה לילדים אמצעי ל"גאולה מנחמת". בראיון ליצחק בצלאל ב-1964, אמרה גולדברג: "הילד אינו רוצה עולם חשוך, לכן גם הכותב צריך לפנות לצד האור שבו" (בצלאל, 1964, עמ' א-ב). היא האמינה בתפקיד החינוכי של ספרות ילדים (בר-יוסף, 2012).

משוררים וסופרים רבים בני תקופתה של גולדברג וקודם לכן כתבו לילדים, אך היא הייתה המזוהה ביותר עם הסוגה הזאת. גולדברג התמידה בכך לאורך כל הקריירה שלה, ואף חקרה את ספרות הילדים והציגה עמדות ברורות ומגובשות בנוגע אליה (חובב, 1977). לדוגמה במאמרה 'הסיפור והשיר לילד בגיל הרך' הזכירה גולדברג את אנה פרויד, שמצאה היבטים פסיכולוגיים בעניין שילדים מגלים בבעלי חיים, והבהירה מהי חשיבותם של היבטים אלה למי שעוסק בכתיבה לילדים: "הילדים מלאי עניין לגבי בעלי-חיים ורואים עצמם כמשתלטים עליהם; הם אוהבים יצורים גדולים, והממדים היוצאים מגדר הרגיל שובים את לבם" (גולדברג, 1977, עמ' 65). גולדברג תיארה את הילד המטופל של פרויד כמי שמוצא סיפוק בהשתלטותו על חיות הביבר ה"גדולות והנוראות" (גולדברג, 1977, עמ' 65).

לפי גולדברג (1977, א), דמויות בעלי החיים בספרי ילדים ממלאות תפקידים שונים בעולמו של הילד: הסוס, שמתואר כגיבור, חזק ויודע לרוץ, מעורר בילד רגש כבוד; הפרה היא כמו דודה טובה שמעניקה חלב, והילד מחזיר לה בתמורה אהבה; העזים והכבשים מתפקדות כאחים צעירים לילד, כמו תינוקות שאינם מבינים דבר; והחתול והכלב הם חברים למשחק.

2 אולם ישנן עדויות לסטייה של גולדברג מעמדתה זאת. טיקוצקי מזכיר בספרו האור בשולי הענן (2011) דוגמאות לעבודות מוזמנות או מגויסות בתוכן שבהן עסקה גולדברג, בעיקר מכורח ועול הפרנסה כנראה, כדוגמת סדרת החוברות העיר והכפר לעידוד צריכת תוצרת הארץ וספר גן החיות. גם איילת גיל-רונו (2012) מציינת שגישתה הלא מגויסת של גולדברג התרככה עם הימשכות מלחמת העולם השנייה, וניתן לראות זליגה של מאורעות השעה בכתיבתה בדבר לילדים.

3 הירשפלד (2000) מייחס נטייה זאת של גולדברג למאסרו של אביה בהיותה בת שמונה, טראומה שהובילה להתפרצות מחלת הנפש של אביה, שהשפיעה עליה ועל משפחתה, עיצבה את דרכה והייתה לאירוע מכונן ומהותי בחייה.

שר העץ: טוב לי טוב / כי הגשם ברחוב, / אוהבים ענפי /
לְטוּפוֹ הַקֶּטֶב! //
סח כלבלב לכלבלב: / בוא נרוץ, בוא נרוץ, / כי לא טוב,
כי קֶטֶב, / כי הגשם בחוץ. //
ושרים הפרחים: / למטר הברכה, / כי חכתה אדמה, / כי
נשמה לְקֶחָה.

בשיר 'הגשם' (גולדברג, 1984, עמ' 30) משתקפת גישה אקווצנטרית. מתוארת בו ירידת גשם מנקודת מבטם של חיית הבר, ציפור דרוור הסובלת מקור; הצומח, העץ והפרחים הזקוקים למים; חיית הבית, כלבלב שרץ לחפש מחסה; והאדמה הנושמת לרווחה. כל אלה מציירים תמונה הוליסטית של טבע, עירוני במקרה הזה, על כל מרכיביו השזורים יחדיו, שהיא מעבר לחווייתו ולנקודת מבטו של העצמי האנושי.

גולדברג הרבתה לכתוב על ציפורים נודדות, כגון בשיר 'אורחים בסתיו': "בין הסלעים חצב פורח / נרות זקופים ולבנים / ובשמים עוף-אורח / דואה קרוב לעננים" (גולדברג, 1959). על פי פרשנות מקובלת, הציפורים הנודדות הן מטפורה להגירה ולגלות (גיל-רונון, 2012), אולם הקטע שלעיל מבטא התרשמות מהטבע, שיש בה פליאה והתפעמות, והוא דוגמה נוספת לאקווצנטריות בכתבתה של גולדברג.

בביתה של הסנונית, סיפור שהתפרסם בדבר לילדים ב-1943, שבועיים לאחר שהגיעו לישראל ידיעות על השמדת היהודים באירופה (גיל-רונון, 2012), ניסתה הסופרת להנגיש מציאות אירופית קשה של חורבן בית והרס דרך שיחה בין ציפורי בר. הסנונית אומרת לדרורים: "הנה ביום אחד [...] באו פתאום אל הבית הקטן אנשים מזוינים אשר בגן ועקרו את עצי הדובדבן והחריבו את הבית ודרסו את הפרחים והתפוח" (גולדברג, 1943, עמ' 141). השיחה בין הדרורים המקומיים ובין הסנונית האורחת מתקיימת בעת נדידת הציפורים, ומבטאת גישה אקווצנטרית. הסנונית מתארת לדרורים את העצים שהיא רואה בדרכה: "ומשהייתי באה הביתה באביב היו עצי הדובדבן והתפוח עומדים בבלבובם כשקדייה הזאת".

איילת גיל-רונון (2012) טוענת שגם בשיר 'צִפְּרִים נְדוּת' מתארת גולדברג את נדידת הציפורים כדרך לעסוק במלחמה באירופה:

הגביהו טוס הציפורים / ועוד הדרך רב, / מעל להריסות
ערים, / מעל לשדות הקרב / [...] העוד אותנו היער חי /
והאילן עליו / טרחו בקיץ עד בלי די / לקן וגוזליו / וכמו
גצים מן השריפה / אשר עלו ביעף / טסות בתכלת השקופה /
הציפורים בסתיו (גולדברג, 1949).

דוגמאות לקריאה סביבתנית ביצירתה של לאה גולדברג התועלת שיש בביקורת אלטרנטיבית מתחומי האקו-קריטיסיזם ומלימודי בעלי חיים בגישה ביקורתית ניתנת להמחשה באמצעות התבוננות בשתיים מיצירותיה המוכרות ביותר של גולדברג: איה פלוטו (1957) ודירה להשכיר (1970). הספר שבמרכזו הכלב פלוטו זכה לפרשנויות מנוגדות. על פי ניתוחו של עמוס נוי (2011), סיפורו של פלוטו מחנך לאידיאל הקיבוצי של עבודה ויצרנות ומבקר את אורח החיים הנהנתני ואת הבטלה. לעומת זאת אריאל הירשפלד (2008) מזהה בפלוטו קריאת תגר על החברה הקיבוצית ומנתח את חוויותיו של הכלב כמסע אודיסאי. ניתן להציע פרשנות נוספת, ביוצנטרית, ולטעון שגולדברג אימצה את נקודת מבטו של כלב, שבילה את רוב ימיו קשור בחבל ונתון לחסדי אדם. פלוטו פוגש סוס רתום לעגלה שנאלץ לסחוב אחד מחברי הקיבוץ ופרה הכלואה ברפת ומקבלת על עצמה את הדין – ייצור חלב לגבינה. ניתן לפרש מפגשים אלה כביקורת ליחסו הנצלני של האדם כלפי חיות המשק, שחיהן שונים כל כך מאלה של הצפרדע והפרפר החופשיים, שגם אותם פוגש פלוטו במסעו.

הסיפור דירה להשכיר זכה לפרשנויות רבות מספור – פמיניסטיות, חברתיות, היסטוריות ואחרות.⁴ אנו מעוניינות להצביע על כך שבעלי החיים מתוארים בסיפור באופן סטראוטיפי (החזיר, למשל, מלוכלך וגס, היונה משכינה שלום והנמלה חרוצה) כמטפורה לטיפוסים אנושיים, ועל כך שיחסי הגומלין ביניהם מייצגים התנהגות אנושית ומנותקים לחלוטין מהמציאות הזואולוגית. בעלי החיים בסיפור הם משל לתמונת מצב חברתית אנושית, ובכך מנוצלים לצרכים ספרותיים. האנשת בעלי חיים והבעייתיות הכרוכה בה יידונו בהמשך. הטבע ובעלי החיים זוכים למעמד מיוחד בכתבה של גולדברג לילדים. רוב שיריה לילדים גדושים בתיאורי טבע, אמתיים ומטפוריים, ומתואר בהם מגוון עצום של בעלי חיים, הן כגיבורים מרכזיים והן כניצבים משניים. דרך הפריזמה הסביבתנית מתגלות בכתבתה של גולדברג גישות שונות, שהן לא פעם מנוגדות זו לזו: יש ששירתה מגלה את רגישותה ואהבתה לטבע ולבעלי החיים, ויש שהיא מכפילה אותם לצרכיו של האדם.

הגשם

שר הדרור: קר לי קר, / כי ירד המטר; / נוצותי קֶטֶב, /
קר לי קר, קר לי קר! //

4 לדוגמה פרשנות סוציאל-פמיניסטית אצל אמיתי, 2011; פציפיזם אוטופי אצל שמיר, 2014; ומגדר אצל רודין, 2014.

החייתי נשלל ממנו, ואין זה סתם בעל חיים שכלוא בכלוב, אלא מלך החיות בכבודו ובעצמו, עם כל הדרו וחוזקו. היפוך דומה ניתן למצוא בקטע מתוך סדרת הקומיקס החמור החכם (שהתפרסמה לראשונה בדבר לילדים ב-1941) שיצרו גולדברג והמאייר אריה נבון (גולדברג, 1986). החמור ממציא תכסיסים לניקוי הרחובות ללא מאמץ ולעבודה קלה בפרדס, ובכך מאתגר את אידאל העבודה החקלאית הקשה. גיל-רון (2012) טוענת שקומיקס זה הגחיק את האידאלים הציוניים של התקופה ואת ערכי העבודה החקלאית העצמאית, וחשף את יחסם האירוני של גולדברג ונבון לנושאים הללו. אך לצד זאת אפשר גם לזהות בקומיקס גישה ביוצנטרית ברורה, גולדברג מאשימה את האדם בהתעללות בחמור:

החמור שלנו כועס מאד כאשר בעליו מרביץ לו מכות. / על כן הוא ממציא המצאה מוזרה, על גב המכה הוא מניח מראה. / רואה האדם את עצמו ונבהל: "להכות את עצמי? לא, זאת לא אוכל" (גולדברג, 1986).

דוגמה נוספת לגישתה הביוצנטרית של גולדברג מספק הקוף נפלאות: "היו עיני הקוף עצובות מאוד. מי שראה פעם את העצב בעיני הקופים לא ישכחנו עד עולם – כה עמוק הוא" (גולדברג, 1981, עמ' 33). אמירה זו בנוגע לעיניו של בעל חיים מזכירה את התבטאותו של הנרי סולט (Salt), חוקר בעלי חיים בריטי ומראשוני התומכים בזכויות בעלי חיים: "ראיתי עמוק בעיניהם של בעלי החיים את הנפש האנושית מסתכלת בי" (Salt, 1894). גם אלדו לאופולד (Leopold, 1949, p. 138), אבי התנועה האקולוגית העמוקה (זרם בפילוסופיה האקולוגית בארצות הברית) מציין כי מפגש עם עיניו של בעל החיים חולל מפנה בתפיסה הסביבתית שלו:

*We reached the old wolf in time to watch a fierce green fire dying in her eyes. We realized then, and have known ever since, that there was something new to me in those eyes – something known only to her and to the mountain.*⁶

תיאור עיניו העצובות של הקוף הקרוי נפלאות מבטא את הגישה הביוצנטרית של גולדברג: היא מזהה עצב ובדידות בעיניו של הקוף האבוד ודמותה בסיפור מחליטה לאמצו. גם החתול דון קיחוט בשיר הקרוי על שמו מתוך הספר צריך קטן (1959) מבטא את ההתבוננות הביוצנטרית של גולדברג. תיאור זה מלא חמלה של מציאות עגומה ומעיקה, שאינה מאפיינת כתיבה לילדים:

6 "הגענו אל הזאבה הזקנה בזמן כדי לצפות בלהבה ירוקה פראית גורעת בעיניה. הבנו אז וחרתנו בלבנו, שהיה דבר-מה חדש בעיניים הן – דבר-מה שהיה ידוע רק לה ולהר" (תרגום הכתובות).

אולם בקריאה סביבתנית ניתן לראות ביצירה דבר-מה נוסף על שיקוף דרמה אנושית – אפשר לקרוא כפשוטם את תיאורי הטבע הנחרב העשירים בפרטים, ואולי, בקריאה עכשווית, לראות ב'צפרים נדות' נבואת זעם אקולוגית. לפי חוקרי גולדברג השיר 'מרחשוון' (גולדברג, 1936) נכתב ברוח רעיון ההגשמה החקלאית (גיל-רון, 2012). הוא מדבר על עבודת האדמה וגאולתה ועל שימוש בבעלי חיים לצורך זה. השיר מבטא את הגישה האנתרופוצנטרית, והדגים מוצגים בו כאובייקט חקלאי: "איזה חודש מצוין / מרחשוון, מרחשוון! / הדגים באים לחוף". אולם באותו השיר גולדברג גם מתעכבת על יופיו הרב של הטבע, ומספקת תיאור אקוצנטרי של ציפורים נודדות: "בשחקים נודד העוף / והאדמה מה תיף". האנתרופוצנטריות והאקוצנטריות במקרה זה דרות בכפיפה אחת, והגבולות ביניהן מטושטשים. המסר הסמוי הוא שאין ניגוד בין התפעלות מהטבע ובין ניצולו לצורכי האדם. גישותה של גולדברג לטבע מתבטאת גם בגילויי אמפתיה כלפי בעלי החיים כפרטים:

יונתן הגיבור

יונתן הוא גבור. אין כמוהו בעיר. הוא אינו מפחד מאריה השעיר הוא בלי אמה ואבא הלך אל הגן וראו החיות כי איננו פחדן.

הוא ניגש לאריה היושב בסוגר והביט בעיניו ופתח ואמר:

"הי, המלך אריה, האדיר והרב! לא אפחד אם תגע בי בקצה-הזנב!"

וצחק האריה: הגיבור הקטן!

מה כחו של אריה בסוגר, יונתן!

שיר הילדים 'יונתן הגיבור' מתוך ספר גן החיות (1941) מציג לכאורה סיטואציה אנתרופוצנטרית מובהקת: ילד חופשי המבקר בגן החיות ומביט בבעלי החיים בכלובים. ההיפוך המפתיע מגיע בסוף⁵ – גולדברג מעבירה את הקורא מנקודת המבט של הילד לנקודת מבטו של בעל החיים הכלוא שהפוטנציאל

5 יש לציין כי השיר נכתב בצורת sonnetina tre, כלומר הוא שיר בעל שלושה בתים אשר מחולק לשני בתים בעלי ארבע שורות (quatrain), ולאחריהם בית בעל שתי שורות (couplet). לפי המסורת השירית, שני הבתים הראשונים מביעים רעיון אחד, והבית האחרון מציג היפוכו של רעיון זה. גולדברג, שהייתה מומחית בכתיבת סונטות וסונטינות, השתמשה במבנה זה ליצירת התפנית הרעיונית הנידונה לעיל.

החתול דון קיחוט

הוא חלש, אך נלחם בגיבורים, ויקרה לא-אחת: מפלה ינחל, ואזי חתולים אַפְּכִים וּשְׁחֹכִים / לועגים לו, אך זה לא אכפת לו כלל. // וירגיש כל אדם כאשר יראנו: לעתים יצור זה עלוב, מזה-רעב, ירתע מחתול, הרעב עוד ממנו, ועל נתח שמן יותר ללא קרב.

ניתן להבחין בגישתה הביצועטרית של גולדברג גם בסיפורי ידידי מרחוב ארנון (1966, עמ' 35):

אני אוהב חמורים. – אמר אורי פתאם.

אז למה רכבת על החמור המסכן שלנו? – שאלה הילדה, וקולה היה כמו 'ברגז'.

השיחה בין אורי ממרכז תל אביב ובין הילדה הענייה יונה עשויה לשמש בסיס לדיון עכשווי בשאלה אם הגנה על הסביבה ועל זכויות בעלי החיים היא נחלתן של האליטות השבעות בלבד, שכן אלה אינן נאלצות לנצל בעלי חיים לצורכיהן הקיומיים. גולדברג מביאה כאן דווקא דוגמה לרגישות לרווחת בעל החיים מצד מי שמשתייכת לקבוצת שוליים, ובכך היא מציגה מציאות מורכבת. החמור מנוצל על ידי משפחתה של יונה לעבודה, אך אין זה מונע מיונה לחוש דאגה לבעל החיים כמשתמשים בו לצורכי שעשוע.

במקום זה ראוי לבחון בקצרה את יצירתה של גולדברג מבעד למשקפי השיח האקו-פמיניסטי. הפמיניזם עוסק באחרות, מאז שסימון דה בובואר הגדירה ב-1949 את האישה כ'אחר' (Wilkinson & Kitzinger, 1996), והשיח האקולוגי עוסק בטבע כ'אחר'. האקו-פמיניזם מדבר על שני 'האחרים' הללו (Plant, 1991) וקושר בין יחסו של הפרט לקבוצות מוחלשות ובין יחסו לסביבה הטבעית הלא אנושית (Warren & Erkal, 1997). אף שגולדברג לא הצהירה על עצמה כפמיניסטית⁷, קשה לחמוק מהנושא הזה. היא הייתה קרייריסטית ובעלת השכלה

7 בנוגע להשקפת עולמה של גולדברג כיוצרת, אישה ופמיניסטית אין תשובה חד-משמעית. מצד אחד היא בזה למוסכמות חברתיות ויצרה בחייה ובכתיבתה שילובים ייחודיים שבהם ביטוי פמיניסטי חסר פשרות אינו מבדיל בין יוצר ליוצרת. לעתים גולדברג אף נהגה לחתום את שמה בלשון זכר או לתאר פעילות נשים בלשון זכר, כמו בדירה להשכיר (אמיתית, 2011). גולדברג לא הסכימה להיות מזוהה עם כתיבה נשית כפי שהוגדרה בזמנה (אישית, רגשית וחסרת יומרות אינטלקטואליות), ועם זאת נראה ש"האמינה בעליונותו של העולם הגברי" (שמיר, 2014, עמ' 31). גם רוב גיבוריה בספרות הילדים הם זכרים, ואף יש דוגמאות בולטות לתפקידים סטראוטיפיים נשיים בחלק מהסיפורים, למשל הסיפור 'עצות' שהפך למה אבשל לארוחת צהריים' (גולדברג, 2009).

רחבה בעידן שבו נשים מעטות בלבד בחרו בחירות כאלה, וויתרה על המסלול הנורמטיבי של נישואים והקמת משפחה. בעלי החיים שייכים לקבוצה גדולה של 'אחרים', וזו מקבלת ייצוג ביצירתה של גולדברג (בר-יוסף, 2012). חקר ספרות הילדים מרבה לעסוק ב'אחרות' על רקע מגדר, גזע, שוני חיצוני, לקות גופנית ועוד (Morgan, 2009; Peyton & Jalongo, 2007; Matthew & Claw, 2008). האקו-קריטיסיזם ותחום לימודי בעלי החיים מבקשים להציע 'אחרים' נוספים לרשימה: הסביבה ובעלי החיים.

מלבד הביטויים הביצועטריים והאקווצנטריים המרובים בכתיבתה של גולדברג, קיימות אין-ספור דוגמאות לגישה אנתרופוצנטרית בכתיבה, כמו בשירים 'הקרנף' ו'הרקדן'.

הקרנף, הקרנף / הוא עושה להטים: / על קדו של האף
הוא נושא להטים / השולחן הגדול / על אפו של קרנף: /
לא תצנח, לא תיפול / אף צלחת או כף (בתוך: גולדברג, 2011, עמ' 10).

הנה הקוף שלנו מורה לריקודים / בכל רחבי הארץ הקים
לו תלמידים / לומד לרקוד התיש, לומד לרקוד התן (בתוך: גולדברג, 2011, עמ' 20).

בשני השירים גולדברג מאנישה את בעלי החיים, כלומר, 'מנצלת' אותם באופן אנתרופוצנטרי לצרכים אמנותיים, ומעניקה להם תפקיד בידורי: לשעשע את האדם כדמויות בקרקס. אין בתיאורים כל התייחסות לתכונות החייתיות ולמציאות הטבעית של בעלי החיים.

מעניינת ההשוואה בין מעמדו של הקוף הרקדן ובין זה של הקוף נפלאות מרחוב ארנון. הרקדן קיים לתועלת האדם, ומשקף את גישתה האנתרופוצנטרית של גולדברג, ואילו נפלאות הוא דמות בעלת נשמה ורגשות, המשקפת את האמפתיה של הסופרת כלפי יצורים חיים. הפער בין שתי הגישות הללו משקף, לדעתנו, את אישיותה רבת הניגודים של גולדברג, שעליה הצביעו חוקרים נוספים (בר יוסף, 2012; טיקוצקי, 2011; ליבליך, 2011; שמיר, 2014).

בעלי חיים מואנשים אינם ייחודיים לכתיבה של גולדברג. אנתרופומורפיזם (האנשה) הוא מונח מרכזי בדיון על ייצוג בעלי חיים, הנגזר מיוונית ופירושו 'צורת אדם'. משמעותו היא ייחוס תכונות אנושיות לישות לא אנושית כמו צמחים, בעלי חיים, אלוהות וחפצים דוממים (ראם, 2011). ייצוג אנתרופומורפי של בעלי חיים הוא מאפיין מובהק של ספרות הילדים ושכיח גם אצל גולדברג. דוגמה נוספת לכך קיימת בשיר 'הפנס' (בתוך: גולדברג, 1949, עמ' 20), שבו ציפורים מדברות כאילו היו בני אדם:

חיים: "ילדה חמודה מתוך בית אחד, קוראת לו, 'חמור קטן הסיעני מעט!' ומורי עונה לה, 'בבקשה, הורגלתי לתת מקום לאשה'". הגישה האנתרופוצנטרית בולטת בתיאור הפעילות של בעל החיים, למשל במפגש בין מורי לדייגים: "ומורי שלנו נלהב כל כך ואץ אליהם לגשת. הרשת עולה והדיג מצלח: דגה מפרכסת ברשת".

שיר נוסף שבו יש עירוב בין הגישה האנתרופוצנטרית לביוצנטרית הוא 'ארנבות משוקולד' (בתוך: גולדברג, 1949, עמ' 8, התפרסם לראשונה בדבר לילדים, 27.2.1936):

ארנבות משוקולד

בן ובת יש לארנבת:
בן - יצחק, ובת - יוכבד.
כל אחד מהם נולד
בחנות של שוקולד.

איזו כנופיה מתקתקת!
בן - תינוק, ובת - תינוקת
וגם אמא בעצמה
כל גדלה - חצי אמה.

בחלון גדול יושבת
כל משפחת הארנבת,
ומעבר לו עומדים
ילדות גם ילדים.

ואמא - הארנבת -
מסתכלת וחושבת:
"טוב לזה שלא נולד
בחנות של שוקולד."

אוי לי איך אוכל לסבול
אם יתחילו לאכול
גם את בני, גם את בתי?
קדם כל אכלו אותי!"

שיר זה, המתאר משפחה של ארנבים בחנות שוקולד, עמוס בסמליות. באמצעות הארנבים משוקולד, מוצר שלא היה נפוץ ביישוב היהודי בארץ ישראל באותה תקופה, גולדברג חוזרת למחוזות ילדותה באירופה. בפתחו של השיר מתעוררת ציפייה להמשך מתוך ורך (ברוך, 2014, עמ' 30-38). המהפך מתרחש בשני הבתים האחרונים, כשמתברר שכל הארנבים גורלים להיאכל. את דרמת המהפך, שחוזרת ברבים משיריה של גולדברג, ניתן לקשור לביוגרפיה האישית שלה: ילדות מוקדמת

אומרת לבלבול אשתו בלבולית: / - אצלנו בקן הארה חשמלית! / דירה נהדרת, דירה לתפארת: / ביום ובלילה תמיד היא מוארת. // סוף-סוף דאגו בני אדם שבעיר / את קן הציפור בחשמל להאיר! / חבל שאינני יודעת לקרוא, לשון מבזבז הפנס את אורו.

בקריאה ביקורתית ניתן לראות שהשיר מאיר סוגיה סביבתית שקשורה ליחסי אדם-חיה, והיא השתלטותו של האדם על אזורי המחיה של חיות הבר. אך בשיר מגולם מסר אנתרופוצנטרי שלפיו הקדמה היא ברכה, גם אם היא מכפיפה אליה את בעלי החיים על חשבון זהותם הביולוגית.

האנתרופומורפיזם זוכה מצד לימודי בעלי החיים להתבוננות ביקורתית. מרבית בעלי החיים בספרות הילדים המודרנית הולכים על שתיים, לובשים בגדים, מדברים, משתמשים במכשירים וטרודים בבעיות המעסיקות בני אדם. באופן זה בעל החיים מקבל לכאורה מעמד של סובייקט, שניתן להזדהות אתו (צבל, 2011). אריאל צבל (2002) מזכיר את הביטוי "Animals are good to think with" שטבע ב-1963 האנתרופולוג קלוד לוי שטראוס. בעלי החיים פועלים בעולם בדרכים המזכירות את אלה של בני האדם, ולכן טבעי שהאדם ישליך על עולמם, באופן מלאכותי, תכנים מעולמו. צבל מוסיף בביקורתיות שבעלי החיים אינם יכולים להתנגד להאנשה הזו. לטענתו, ילדים נחשפים לייצוג רב של בעלי חיים, אך בבגרותם הייצוגים הספרותיים הללו הולכים ונעלמים, ולא נותר מהם אלא זיכרון ישן של ייצוגים כוזבים.

שירה של גולדברג 'ערב אל מול הגלעד' (בתוך: גולדברג, 1949) מתאר כבשה וטלה שנותקו זה מזה, והכבשה מחפשת את "בנה הקט אשר אבד". מקובל לנתח את השיר כמטפורה ליחסי הורים-ילדים (למשל, טיקוצקי, 2011). על פניו הכבשה מייצגת אם אנושית, והטלה בן תועה או נעזב: "אל הבקעה מן הגלעד / טלה שחור ורך ירד, / כבשה פועה בוכה בדיר - / זה בנה הקט אשר אבד". תחום לימודי בעלי חיים בגישה ביקורתית מציע ניתוח אחר, ודוגמה לכך מצויה בטור דעה פרו-טבעוני שפורסם באתר Ynet: "בשיר 'ערב מול גלעד' מתגעגעת הכבשה לבנה הקט אשר אבד. בנה הקט של הכבשה מופרד מאמא שלו רגע אחרי שהוא נולד" (קנטי, 2013). אם כן, פעילי זכויות בעלי חיים מציגים את השיר כביקורת על הפרקטיקה הנהוגה במשקים התעשייתיים להפריד ולדות מאימהותיהם.

דוגמה נוספת לאנתרופומורפיזם מצויה במסעות מור החמור (1951), ספר המלווה בציוריה המרשימים של רות שלוס, ובו מתואר חמור שיוצא לשיטוט בעולם. הטקסט מציג התייחסות סטראוטיפית, סקסיסטית ואנתרופוצנטרית לנשים ולבעלי

ספרות הילדים המערבית רוויה בייצוגי בעלי חיים וטבע, ועל כן היא מזמנת קריאה סביבתנית וביקורתית. במאמר זה נבחנו יצירותיה של גולדברג, שהרבתה לכתוב על טבע ועל בעלי חיים. נמצא ששלוש הגישות הסביבתניות נוכחות בספרות הילדים של גולדברג, ומשקפות את אישיותה רבת הפנים ומלאת הסתירות: גולדברג מתפעמת מהטבע אך גם מתארת אותו בקווים קודרים. היא מגלה אמפתיה כלפי בעלי חיים ומזדהה עמם, אך גם מתייחסת כמובן מאליו לניצולם בידי האדם. העיון בכתביה של גולדברג מעורר שאלות בדבר השפעתה של הספרות על נמעניה, הילדים והמבוגרים: האם קריאה על טבע ועל בעלי חיים מעודדת פיתוח תפיסות פרו-סביבתיות? או שמא, בשל השימוש הנפוץ כל כך בהאנשה וקבלת השתלטות האדם על הטבע, הספרות דווקא מעגנת תפיסות ופרקטיקות קיימות ואינה מאתגרת אותן?

ביבליוגרפיה

- אמיתי, ג. (2011). מגדל הפעמון: קריאת סוציאל-פמיניסטית ב"דירה להשכיר" ללאה גולדברג. *ספרות ילדים ונוער*, 17, 132-31.
אפלטון. (1975). טימיאוס. כתבי אפלטון, ג. (י. ליבס, תרגום). תל אביב: שוקן. 517-608.
בצלאל, י. (1964, 27 בנובמבר). ראיון עם לאה גולדברג: בינת המילים הפשוטות. מוסף ספרותי משא, כתב העת למרחב, עמ' א-ב.
ברוך, מ. (2014). ארנבות משוקולד. *עיונים בספרות ילדים*, 22, 30-38.
בר-יוסף, ח. (2012). לאה גולדברג. ירושלים: מרכז זלמן שזר.
גולדברג, ל. (1936, 29 באוקטובר). מרחשוון. *דבר לילדים*, כרך ב' (6), 1.
גולדברג, ל. (1941). *ספר גן החיות*. תל אביב: הוצאת יואכים גולדשטיין.
גולדברג, ל. (1943, 21 בינואר). ביתה של הסנונית (סיפור לט"ו שבט). *דבר לילדים*, כרך י"ג (18), 141.
גולדברג, ל. (1949). *מה עושות האיילות*. תל אביב: ספרית הפועלים.
גולדברג, ל. (1951). *מסעות מור החמור (שלוש, ר, איורים)*. תל אביב: מקרא-סטודיו.
גולדברג, ל. (1957). *איה פלוטו*. מרחביה: ספרית הפועלים.
גולדברג, ל. (1959). *צריך קטן*. מרחביה: ספרית הפועלים.
גולדברג, ל. (1966). *ידידי מרחוב ארנון*. (ר. לואיזדא, איורים). מרחביה: ספרית הפועלים.
גולדברג, ל. (1970). *דירה להשכיר*. תל אביב: ספרית הפועלים.
גולדברג, ל. (1977א). הקטנים והקטנים מאד. בתוך ל. חובב (עריכה), *בין סופר ילדים לקוראיו*.
מאמרים בספרות ילדים (עמ' 80-82). תל אביב: ספרית הפועלים (פורסם לראשונה ב-1938).
גולדברג, ל. (1977ב). "אנקורים" – הוצאת ספרים לילדים. בתוך ל. חובב (עריכה), *בין סופר ילדים לקוראיו: מאמרים בספרות ילדים (עמ' 133-135)*. תל אביב: ספרית הפועלים (פורסם לראשונה ב-1943).
גולדברג, ל. (1977ג). קונצרט עם הסברה. בתוך ל. חובב (עריכה), *בין סופר ילדים לקוראיו: מאמרים בספרות ילדים (עמ' 135-143)*. תל אביב: ספרית הפועלים. עמ' 135-143 (פורסם לראשונה ב-1943).

מאושרת שנגדעה עם הגירה ופירוק המשפחה. שמות הילדים בשיר, יצחק ויוכבד, נקשרים לטרגדיות משפחתיות מקראיות: עקדת יצחק ומשה בתיבה.

הארנבת האם סובלת מהמחשבה שתיאלץ לצפות באכילת ילדיה: "אוי לי, איך אוכל לסבול/ אם יתחילו לאכל/ גם את בני, גם את בתי?/ קדם כל אכלו אותי!". על פי ברוך (2014), השיר המר-מתוק מאזכר חוקים מקראיים העוסקים במעשי נטילת אם ובניה יחד, כגון "לא תיקח האם על הבנים" (דברים כב, ו), איסור "אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד" (ויקרא כב, כח), שפירש הרמב"ם: "להישמר ולהתרחק, [כדי] שלא יישחט הבן לעיני האם, כי צער בעלי חיים בזה גדול מאד, כי אין הפרש בין צער את האם ותלך לה ולא תצטער בראיית לקיחת הבנים" (מורה נבוכים, חלק ג, פרק מח). חוקי התורה אינם אוסרים על שחיטת בעלי חיים, אם כי בחוק זה יש ניסיון למתן את הסבל שבשחיטה.⁸

השיר מותיר את הקוראים בתחושה מעורבת: מצד אחד מתוארת טראומה אימהית (מנקודת מבט אנושית) בלתי נסבלת, ומצד אחר השיר נוגע באופן עקיף בשחיטת בעלי חיים ואכילתם. כל אלה מובאים בעיצוב פנטסטי ובמעטפת שוקולד מתקתקה, המשקפים היטב את מורכבות אישיותה וכתבתה של גולדברג – קלילות לצד טרגיות, ואנתרופוצנטריות לצד ביוצנטריות.

סיכום

המשבר הסביבתי הוליד שיח מוסרי המתאפיין בשלוש גישות: הגישה האנתרופוצנטריות, הנותנת עדיפות לאדם ולצרכיו; הגישה הביוצנטריות, הקוראת לבטל את המדרג בין האדם ליתר בעלי החיים; והגישה האקוצנטריות, המוסיפה למשוואה את המערכת האקולוגית, הנוף והמרחב. מכיוון שלתוצרי תרבות, כגון ספרי ילדים, יש השפעה על התנהגות הסביבתית של האדם, הולכים ומתרבים הקולות המבקשים לבחון את ההשקפה הסביבתית של תוצרי התרבות. במאמר זה אימצנו את המבט הביקורתי של האקו-קריטיסיזם ושל לימודי בעלי חיים בגישה ביקורתית כדי לבחון את השתקפותם של יחסי אדם-סביבה ביצירתה של לאה גולדברג לילדים.

8 גולדברג למדה והכירה את התנ"ך היטב, אך נראה שהמציאות הקשה של ילדותה "ריסקה את אמונתה באלוהי התנ"ך" (בר-יוסף, 2012, עמ' 49). כמו כן חשוב להוסיף שקוראים מבוגרים בני זמננו נוטים לקשר את השיר ישירות לתקופת השואה, אך למרות הלך הרוח התקופתי השיר נכתב כשלוש שנים לפני תחילתה הרשמית של המלחמה (ברוך, 2014).

- גולדברג, ל. (1977). הסיפור והשיר לילד בגיל הרך. בתוך ל. חובב (עריכה), בין סופר ילדים לקוראיו: מאמרים בספרות ילדים (עמ' 64-68). תל אביב: ספרית הפועלים (פורסם לראשונה ב-1946).
- גולדברג, ל. (1981). נסים ונפלאות. (י. קמחי, איורים). רמת גן: ספרית הפועלים.
- גולדברג, ל. (1984). נוואו עננים. תל אביב: ספרית הפועלים.
- גולדברג, ל. (1986). החמור החכם. (א. נבון, איורים). תל אביב: ספרית הפועלים.
- גולדברג, ל. (2009). מה אבשל לארוחת צהרים? בני ברק: ספרית הפועלים. (פורסם לראשונה תחת השם 'עצות' בדבר לילדים ב-6 במאי, 1948).
- גולדברג, ל. (2011). נפלאות גן החיות. בני ברק: ספריית הפועלים-כנרת. גיל-רוח, א. (2012). לאה גולדברג כקובעת טעם בפעילותה ב"דבר לילדים" בשנים 1936-1943 (חיבור לקבלת תואר מוסמך). אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
- דיקרט, ר. (תשל"ד). מאמר על המתודה. (י. אור, תרגום). ירושלים: מאגנס והאוניברסיטה העברית.
- דר, י. (2013). כשהמגויס היה יפה, והיפה – מגויס: ערעור ההנחה על מאבק מובנה בין ה"פוליטי" לבין ה"יפה לעצמו" בעיתונות הילדים הפועלית בטרם המדינה. קשר, 44, 80-86.
- הירשפלד, א. (2000). על משמר הנאיביות: על תפקודה התרבותי של שירת לאה גולדברג. בתוך ר. קרטון-בלום וע. ויסמן (עריכה), פגישות עם משוררת: מסות ומחקרים על יצירתה של לאה גולדברג (עמ' 135-151). ירושלים: ספרית הפועלים והאוניברסיטה העברית.
- הירשפלד, א. (2008). מול הסירנה המקרקרת – "איה פלוטו" והאודיסאה אורות, 2. נדלה מתוך: <http://www.dafdaf.co.il>.
- הירשפלד, א. (2010, 14 בינואר). איך הפכה לאה גולדברג להיות לנוכחות חיונית בחינוך הארץ. נדלה מתוך: <http://www.haaretz.co.il/misc/1.1184698>
- חובב, ל. (1977). תורת ספרות הילדים של לאה גולדברג. בתוך ל. חובב (עריכה), בין סופר ילדים לקוראיו: מאמרים בספרות ילדים (עמ' 9-54). תל אביב: ספרית הפועלים.
- טיקוצקי, ג. (2006). ייצוג הנוף הארץ-ישראלי בשירת לאה גולדברג כזירת התמודדות עם מוסכמות ספרותיות ואידיאולוגיות. (חיבור לקבלת תואר מוסמך). האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- טיקוצקי, ג. (2011). האור בשולי הענן – היכרות מחודשת עם יצירתה וחייה של לאה גולדברג. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד ספריית הפועלים. לוי, ז., ולוי, נ. (2002). אתיקה, רגשות ובעלי חיים: על מעמד המוסרי של בעלי חיים, ובנוגע ליחסים בין בני אדם ובעלי חיים. תל אביב: ספרית פועלים ואוניברסיטת חיפה. ליבליך, ע. (2011). אל לאה. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- נוי, ע. (2011). כלב מהתופת וקוף עם כובע טמבל – קריאה חדשה ב"איה פלוטו וקופיקו". פנים, 55, 38-44.
- סצ'רדוטי, י. (2000). סיפור בשניים, ביחד וכל אחד לחוד: על נמען מבוגר ונמען ילד בשיח הספרות לילדים. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- צבל, א. (2002). איך הפכה הרפת לבייתה של הפרה: מבט ביקורתי בספרות הילדים. זכויות בעלי חיים, 49, נדלה מתוך <http://anonymous.org.il/art128.html>
- צבל, א. (2011). חיות כסמלים: ניצול חיות סמלי והשלכותיו על ניצולן הממשי. זכויות בעלי חיים, 53, נדלה מתוך <http://anonymous.org.il/art792.html>
- קוגמן, ט. (2007). בין זואולוגיה לספרות ותרבות: התגלגלות סטריאוטיפים של החמור בספרות הילדים. ברוח הזמן: החזרת ספרות הילדים להקשרה ההיסטורי-התרבותי. תל אביב: מכון מופ"ת, 189-236.
- קנטני, ע. (2013). מעשה העגל. Ynet. נדלה מתוך: www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4378064,00.html
- ראם, ב. (2011). חיות בלבוש אדם ומסורות חזותיות בשרי אמה אווזה של הארי ויטייר פריס. עיונים בספרות ילדים, 20, 16-55.
- רביקוביץ, ד. (2010). הקרפודים. כל השירים. בני ברק: הקיבוץ המאוחד. עמ' 97.
- רודין, ש. (2014). "אני שונאת אותו" – על עיצובן של דמויות גבריות וחופש מזוגיות בפרוזה של לאה גולדברג. עיונים בספרות ילדים, 22, 68-122.
- שטסל, ז. (2009). אתיקה סביבתית. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שמיר, ז. (2014). בעמק בין הרים ושדות – פציפיזם אוטופי ביצירת לאה גולדברג לילדים. מאזניים, 88 (4), 19-20.
- שמיר, ז. (2014). לשיר בשפת הכוכבים. תל אביב: ספרא; בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- Bamberg, S., Möser, G. (2007). Twenty years after Hines, Hungerford, and Tomera: A new meta-analysis of psychosocial determinants of pro-environmental behaviour. *Journal of environmental psychology*, 27(1), 14-25.
- Best, S. (2009). The rise of critical animal studies: Putting theory into action and animal liberation into higher education. *Journal for Critical Animal Studies*, 7(1), 9-52.
- Callicott, J. B. (1984). Non-Anthropocentric Value Theory and Environmental Ethics. *American Philosophical Quarterly*, 21(4), 299-309.
- Callicott, J. B. (1989). *In defense of the land ethic: Essays in environmental philosophy*. Suny Press.
- Carson, R. (1962). *Silent Spring*. London: Hamish Hamilton.
- Dobrin, S. I. & Kidd, K. B. (2004). *Wild things: Children's culture and ecocriticism*. Detroit: Wayne State University Press.
- Eckersley, R. (1992). *Environmentalism and Political Theory: Toward An Ecocentric Approach*. London: UCL press.
- Gaard, G. (2011). Ecofeminism revisited: Rejecting essentialism and re-placing species in a material feminist environmentalism. *Feminist Formations*, 23(2), 26-53.
- Garrard, G. (2012). *Ecocriticism, the new critical idiom*. Routledge.
- Glottfelty, C., & Fromm, H. (Eds.). (1996). *The ecocriticism reader: landmarks in literary ecology*. University of Georgia Press.
- Grob, A. (1995). A structural model of environmental attitudes and behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, 15(3), 209-220.
- Guha, R. (2000). *Environmentalism: A global history*. New York: Longman.
- Hines, J. M., Hungerford, H. R., & Tomera, A. N. (1987). Analysis and synthesis of research on responsible environmental behavior: A meta-analysis. *The Journal of environmental education*, 18(2), 1-8.
- Leopold, A. (1949). *A Sand County Almanac: And Sketches Here and There*. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.

- Salt, H. M. (1894). *Towards democracy*. New York: Macmillan & Co. Retrieved from <http://www.animal-rights-library.com/texts-c/salt01.pdf>
- Taylor, P. W. (1983). In defense of biocentrism. *Environmental Ethics*, 5(3), 237-243.
- Taylor, P. W. (2011). *Respect for nature: A theory of environmental ethics*. Princeton: Princeton University Press.
- Watson, R. A. (1983). A critique of anti-anthropocentric biocentrism. *Environmental Ethics*, 5(3), 245-256.
- Warren, K. & Erkal, N. (1997). *Ecofeminism: Women, culture, nature*. Indiana University Press.
- Wilkinson, S. & Kitzinger, C. (Eds.). (1996). *Representing the other: A feminism & psychology reader* Sage.
- Matthew, N., & Clow, S. (2007). Putting disabled children in the picture: Promoting inclusive children's books and media. *International Journal of Early Childhood*, 39(2), 65-78.
- Melson, G. F. (2004). *Why the wild things are: Animals in the lives of children*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Merchant, C. (1980). *The death of nature: Women, ecology, and the scientific Revolution*. San Francisco: Harper and Row.
- Morgan, H. (2009). Gender, racial, and ethnic misrepresentation in children's books: a comparative look. *Childhood Education*, 85(3), 187-190.
- Peyton, M., & Jalongo, M. (2008). Make me an instrument of your peace: Honoring religious diversity and modeling respect for faiths through children's literature. *Early Childhood Education Journal*, 35(4), 301-303.
- Plant, J. (1991). Searching for common ground: Ecofeminism and bioregionalism. In B. Willers (Ed.), *Learning to listen to the land* (pp. 212-219). Washington D.C: Island.